

ПОШУК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ АСПЕКТАЦІЇ ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Ідентичність розглядається у статті як базисна проблема соціально-політичних наук, зокрема соціології та психології. Проводиться аналіз внеску цих наукових дисциплін, окремих гіпотез і методологія їх вирішення. Паралельно порушується питання про власне літературознавчий підхід до проблеми «тожсамості». У процесі зіставлень акцентується, що найбільш успішними у цьому плані були пошуки герменевтики і розробки когнітивного літературознавства. Питання ідентичності, лаконічно представлене у запропонованій статті, набуває нової аспектації: автор дослідження пропонує шукати синтетичні методи вивчення даної проблеми, що демонструють такі наукові дисципліни, як нейрологія, когнітивістика, системно-комунікативні студії, соціологія, які продуктивно трансформують методи біології та інформатики при вирішенні загальних системних питань.

Ключові слова: ідентичність, герменевтика, когнітивні студії.

Идентичность рассматривается в статье как базисная проблема социально-политических наук, в частности социологии и психологии. Проводится анализ вклада данных научных дисциплин, отдельных гипотез и методология их решения. Параллельно поднимается вопрос о собственно литературоведческом подходе к проблеме «тожсамости». В процессе сопоставлений акцентируется, что наиболее успешными в этом плане были поиски герменевтики и разработки когнитивного литературоведения. Вопрос идентичности, лаконично представленный в предложенной статье, приобретает новую аспектацию: автор предлагает искать синтетические методы исследования данной проблемы, что демонстрируют такие научные дисциплины, как нейрология, когнитивистика, системно-коммуникативные студии, социология, которые продуктивно заимствуют методы биологии и информатики при решении общих системных вопросов.

Ключевые слова: идентичность, герменевтика, когнитивные студии.

In this article identity is considered as a basic problem of sociopolitical sciences, in particular sociology and psychology. The analysis of the contribution of the mentioned fields of study, separate hypotheses and methodology of their solution is fulfilled. Also the author raises the question of literary critical approach to this problem. In the comparison it is stressed that the most successful were the literary researches in hermeneutic and cognitive direction. The question of the identity laconically presented in this article, gets a new speciation: the author suggests to look for synthetic investigative techniques of the given problem that such scientific disciplines, as neurology, sociology, cognitive and system-communicative studios show, because they productively borrow methods of biology and computer science at the decision of the general system questions.

Key words: identity, hermeneutic, cognitive studies.

Хотілось би почати запропоновану оглядову статтю із категоричного твердження: ідентичність не є принциповим об'єктом теорії та історії літератури і перебуває в зоні соціологічних і психологічних студій, у чому легко переконалися, звернувшись до постання цього терміна у фундаментальних розвідках (Е. Еріксон, Дж. Мід), що залишили глибокий слід у всіх подальших розвідках з ідентичності – соціопсихологічних,

етнокультурних, гендерних. Утім, мета нашої статті – віднайти точки взаємодії соціопсихологічного і літературознавчого напрямів у проблематиці ідентичності на сучасному етапі, що передбачає наступну логіку міркувань: осмислити характер об'єкта (ідентичність) і міру його вивчення у соціальних науках, з'ясувати точки дотику між літературознавством та іншими науками у плані аналізу ідентичності й доречність

методологічного транспонансу при аналізі розглядуваного об'єкта.

У сучасній розвідці шведських психологів Н. Гаммарена і Т. Йоганссона «Ідентичність» представлено чотири перспективи дослідження цього об'єкта. Запропоновані вектори видаються уповні адекватними, що й дозволяє обрати їх як основу для подальшого аналізу. Перша перспектива є суто психологічним вектором, що вивчає зв'язок фізіології і становлення особистості у процесі зміни персональної ідентичності (в основі – теорія восьми фаз у розвитку особистості, за Е. Еріксоном). У цьому ракурсі психологічна зрілість є синонімом ідентичності особистості як такої. Друга перспектива – розгляд ідентичності як низки соціальних ролей, які є необхідною складовою колективної рольової гри. Теорія ролей була і дотепер є надзвичайно популярною у соціології, і, як вважають шведські дослідники, у багатьох вимірах «постає продуктом індустріального суспільства... з достатньо чіткими диференціаціями між чоловіками і жінками, робітниками і службовцями, молоддю і дорослими...» [14, с. 26]. Не складно спостерегти, що завдяки цьому мікросоціальному розрізненню теорія ролей губить один з принципових своїх аспектів – наприклад, виявлення специфіки ролі «чоловіка» і «жінки» як родових істот.

Німецький дослідник П. Бергер, критикуючи рольову теорію, пропонує характеризувати ідентичність постіндустріальної епохи через такі риси:

- відносна відкритість (ідентичність як самостійний проект, незалежний від біологічних фаз і соціального оточення, що передбачає достатній простір для роботи з автоідентифікації);

- диференційованість (індивідуум переміщується між кількома соціальними середовищами і застосовує низку ідентифікацій для творення своєї, стабільної і комплексної, ідентичності; приміром, якщо раніше чоловіча ідентичність була зв'язана з роботою, а жіноча – з домом, теперішні зміни в суспільстві призвели до набагато складнішої диференціації);

- рефлексивність (відображення в ідентичності варіативності вибору можливостей особистісної реалізації, незалежно від виховання, стану здоров'я і соціального положення; пізнання себе через осягнення щоденності);

- індивідуалізація (індивідуальний проект перебуває у центрі, що призводить до сильної позиції Еґо, і у свою чергу, до рефлексування над мірою власного включення у суспільний проект, а також розбудови альтернатив у ставленні до нього) [15]. Як можна побачити, П. Бергер намагався використати елементи рольової теорії у своїй концепції. І хоча останню часто критикують за відносну статичність і узагальненість, саме у дослідженнях П. Бергера постала проблема *асиміляції та диференціації* як базового процесу з виявлення особистої і колективної тожсамості, окреслення позицій «ми» і «вони» і ставлення

особистості або інгрупи до інших (чужих, своїх). Розвідка П. Бергера, крім того, інкорпорувала досягнення комунікативних студій і відкрила шлях до синтетичних напрямів дослідження питання.

Третя перспектива розглядуваної проблеми у соціальних і психологічних розвідках – це осмислення ідентичності як стилю життя, моди, специфічного культурного феномена. Французький соціолог П'єр Бурдьє вважає, що тенденція до споживання і матеріальна реальність включені в одну систему, в якій окремі об'єкти разом виробляють певний зразок. Згаданий зразок консумізму означає, яке соціальне оточення, стиль життя і статус має людина, і П. Бурдьє знаходить тісне відношення між споживанням, стилем, смаком, владою та ідентичністю, переводячи аналіз проблеми у соціоекономічну й символічну площину. Дослідник також вводить поняття «культурного капіталу» [3], який може визначати ідентичність людини через стиль життя, пропонує альтернативні варіанти ставлення до загальної суспільно-класової норми. Дискусія про культурну ідентичність постає залежною у П. Бурдьє від естетичних факторів, символічного поля культури, з одного боку, і акцентованих класових чинників, з другого.

Четверта перспектива проблеми тожсамості – національна і колективна ідентичність. У її центрі перебуває уявлювана спільнота, що може бути об'єднана мовою, історією, законом, тобто політично і економічно. З іншого боку, такий тип ідентичності має відношення до ментальних уявлень, зосереджених довкола поняття «нація». Колективна ідентичність може досягати на певних етапах аномального значення і затіняти інші ідентичності, часто будучи контроверсійною і провокуючою (що можна помітити у суспільних реаліях практично кожної європейської країни останнього десятиліття). Американський соціо-антрополог Б. Андерсон запропонував аналіз принципів конструювання колективної і національної ідентичності, виходячи з розгляду ментальних уявлень про *єдність і рівність*. Вік, стать і соціальне походження стають базовими диференціаціями для колективної мобілізації (мова йде як про профспілковий рух, так і про жіночий рух у його вихідних історичних позиціях), і саме в такому аспекті сучасні держави застосовують поняття «політика ідентичності» [6, с. 6-7].

Аналізуючи зазначені чотири перспективи вивчення ідентичності, Н. Гаммарен і Т. Йоганссон наполягають, що ідентичність ґрунтується на відношенні між особистістю і суспільством, будучи, таким чином, продуктом взаємодії особистісного і соціального чинників [14, с. 41-42]. При цьому дослідники помічають недоліки методології вивчення ідентичності як з перспективи психології, так і з перспективи соціології. Якщо перша братиме за вихідний пункт структуру зростання особистості (та можливі відхилення на різних його етапах), то друга звертатиметься до структури суспільства,

аналізуючи соціальні ролі і гублячи при цьому персональну ідентичність. В обох випадках літературознавство зацікавлене у пошуках даних наукових парадигм з огляду на вивчення структури людської ідентичності у художньому творі; водночас літературознавчий об'єкт – естетичне втілення людського світу – залишається, як і слід очікувати, за межами вищезокресленого дискурсу.

Слушні спостереження шведських дослідників можуть бути доповнені п'ятою перспективою дослідження ідентичності – синтетичним підходом (хоч тут доречніше вжити *pluralis*), що постав у пізні 1950-ті рр. і з кожним десятиліттям набував нових якостей і «відхилень» у бік то однієї, то іншої наукової дисципліни-прародительки, яка заклала свої пропозиції у новій теоретичній парадигмі. Так, формування ідентичності під впливом медіафакторів було предметом дискусій постструктуралістів (Ж. Бодріяр, М. Фуко), а також системної теорії комунікації Н. Лумана. Якщо Ж. Бодріяр, приміром, осмислює культурну ідентичність особистості, залучаючи принципи аналізу постфройдизму і особливо наголошуючи на процесі симуляції об'єкта (втрати референційності, а відтак, будь-якої можливості ідентифікації через «реальність») у постіндустріальному суспільстві [1], то Н. Луман розглядає місце індивідуального у контексті суспільної системи диференціацій як аспекту, що вносить обов'язково хаотичний, випадковий момент у функціонування всієї системи [5].

Дослідження медіакомунікацій вже у 1990-х роках показали, що моделі і образи, побудовані через медіа, досить швидко перетворюються на реальність, власне, стаючи заміниками самої реальності. Теорія симулякрів (від Беньяміна до Бодріяра і Лумана) в цілому наполягає на втраті диференціацій, а відповідно, ідентичності у своєму класичному розумінні (психологічному і соціокультурному) і переході до системи іншого порядку, в якій диференціації спалахують і згасають. Ідентичність у комунікативній системі постає через дискурсивні форми: оповіді, просотані владними інтенціями, і все, що споживає сучасна людина (фільми, романи, порножурнали та ін.), постає матеріалом для формування образів персони, кохання, романтики, дружби, родинності.

Останнє не означає, що мас-медіа брутально впливають на персональну ідентичність, оскільки немає чіткої границі поміж медіазнаками, щоденним життям та ідентичністю, але свідчить, що проблематика особистої тожсамості різко змінилася з часу активного застосування нових медіаформ – напр., Інтернету. У межах цього простору особистість живе ніби поза біологічною оболонкою (без статі і тілесних відчуттів), що створює передумови до психологічних колапсів (зустріч із живим співрозмовником може зруйнувати вже накреслену через Інтернет дискурсію) і що дає підстави визначати ідентичність як плинну (оманливу – і в дзеркалі Іншого, і з погляду самої себе).

Свобода від біологічної ідентичності обертається психологічною пасткою – можливістю втрати ідентичності також на інших рівнях. Постмодерністська критика наполягає на тому, що індивідууми в оновленому суспільстві мають мультипліковану або гібридну ідентичність, яка розглядається вже не як те, що людина «має», але як ресурс, який вона «використовує» у своїй діяльності [13, с. 3]. Таким чином, дослідження розгляданого питання пересуваються із зони психології і соціології у наукове поле семіотики і системного аналізу комунікацій, що може відкрити перспективу взаємодії даної парадигми також із філологією і зокрема літературознавством у плані осмислення тем актуальної, або живої, літератури – проблеми постмодерністської чутливості, плинної або мультиплікованої ідентичності у сучасній літературі, змінного поля сприйняття тексту тощо.

З іншого боку, проблема ідентичності є наріжною у наратологічних студіях, які творчо опрацювали досвід соціолінгвістики і були пов'язані з виявленням репрезентацій, або тих форм, через які ми уявляємо або презентуємо самих себе в інтеракційному процесі: «соціолінгвістика і дискурс-аналіз сфокусовані саме на тому, як змінюється мовлення і як лінгвістичні ресурси застосовуються відповідно до репертуару, який примушує мовця сигналізувати про власні установки... Соціальні ідентичності, таким чином, – пишуть Г. Град і Л.-М. Роу, – розглядаються як мінливі і побудовані на лінгвістичних і соціальних інтеракціях» [12, с. 7]. Чи не найцікавішим синтезом феноменологічної герменевтики, екзистенціальної психології і філології є досвід П. Рікера, який переконаний, що ідентичність розбудовується через наративи, а відтак, має всі ознаки останньої – сюжетність, часову послідовність, ситуації, характери. Наративи, які конструюють ідентичність, сформовані як самою особистістю, так і іншими, тобто автоуявленнями і уявленнями про цю особу інших індивідуумів, будучи мовленнєво закріплені. Ідентичність, відтак, включає численну кількість наративів, які особистість конструює для себе та інших, і через які учасники інтеракцій здійснюють інтерпретації самих себе, намагаючись передати знання про власне життя і конструювати свою соціальну визначеність і «прийнятність».

За П. Рікером, ідентичність розглядається, виходячи з динаміки розповіданих історій, у межах яких особистість постає як характер, включений у певний сюжет. Тожсамість конструюється із багатьох зціплених історій, в яких зміни подані у розгортанні, і господар цього «розповіданого» буття, що триває в минулому, теперішньому і майбутньому, є вплетеною/зітканою фігурою. П. Рікер наголошує на взаємозалежності всіх ролей, які розіграє особистість у розказаній історії на правах протагоніста, між собою, а також на протіканні нарації між різними часовими проміжками, між минулим досвідом і теперішнім розумінням, що ведуть наратора також

до накреслення майбутніх проєктів [9, с. 138-168]. Ідея розробки універсальної концепції людини, яка непокоїть П. Рікера уже кілька десятиліть, відкриває широкі перспективи для філології, примушуючи її відійти від інтерпретації до тлумачення, а відтак, реставрувати гуманістичну концепцію тожсамості в онтологічній перспективі.

Не менш цікавою постає спроба граничної точнізації і нарративної формалізації розглядуваного питання. У 1960-х рр., під час активної уваги до проблеми інформації і штучного інтелекту, питання ідентичності набуло нового забарвлення у когнітивних студіях, відкривши, таким чином, новий етап у діалозі методологій лінгвістики, соціології, психології та інформатики. Зокрема показовим став синтез соціології і прагматики у Великобританії [8], що уможливило аналіз людської ідентичності на перехресті між наукою про суспільство і наукою про літературу. Як і раніше, центральною проблемою такого підходу був пошук нової термінологічної бази, оскільки застосування понять різних наук неминуче призводило до поняттєвої плутанини і ризику отримати дослідження посереднього рівня – з точки зору кожної дисципліни, яка внесла свій внесок у розробку питання. Значний успіх такий синтез мав у когнітивній наратології [див.: 4], зокрема у дослідженнях тих фахівців, які поєднували нейрологічні та філологічні підходи (вдало поєднуючи також кілька наукових профілів зацікавлень, як, наприклад, Марк Тернер [див.: 7]).

Когнітивно-дискурсивні дослідження (пост-структуралістський підхід до аналізу тексту), когнітивно-інтуїтивні (досліджують проблему сприйняття – текст-читач) і власне когнітивні

студії (з центральною проблемою автор-текст) покликані поглибити розуміння естетичного сприйняття, зокрема й питання людської ідентичності (на відповідному рівні – автора, читача чи протагоніста з точки зору внутрішніх взаємовідношень «поза і всередині себе») [2]. Так чи інакше, когнітивні студії у своїй основі спираються на досвід психології, соціології, антропології, лінгвістики, де розглядувана проблема має поважну методологічну базу, в той час як літературознавче її переломлення виникає як бічна гілка соціальних наукових дискурсів. Безперечно, філологія повинна відгукнутися на слушні зауваження В. Александрова про необхідність взаємодії літературознавства із більш точними науками, зокрема тими, що вивчають проблему пізнання – тобто із нейрологією та інформатикою [8]. Втім, на сьогодні когнітивно-літературознавчі студії в Україні перебувають лише у зародку, що пов'язано із браком усвідомлення наукової герметичності.

Як показав стислий огляд, літературознавство мусить творчо опрацювати накопичений досвід інших наукових парадигм (соціології, психології, теорій комунікації, системології, інформатики, нейрології) – і такий висновок є особливо промовистим у контексті рефлексій над проблемою ідентичності. Дві фундаментальні парадигми – онтологічно-герменевтична і когнітивна, представлені у науковому дискурсі, можуть стати відповідним пунктом, «іншою точкою зору» також для осмислення методології літературознавства та його майбутнього, якщо наша дисципліна не хоче залишитися на задвірках як культурного, так і цивілізаційного процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодріяр ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2007. – 376 с.
2. Борисова Л. В. К проблеме интерпретации литературного текста. Доклад [Електронний ресурс] / Л. В. Борисова. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45669>.
3. Бурдьє П. Художественный вкус и культурный капитал [Електронний ресурс] / П. Бурдьє // Массовая культура и массовое искусство. «За» и «против». – М. : Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2003. – С. 431–453. – Режим доступу : http://sociologist.nm.ru/articles/burdieau_01.htm.
4. Когнітивна наратологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hup.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Cognitive_Narratology.
5. Луман Н. Медиа коммуникации / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Глухов, О. Никифоров]. – М. : Издательство «Логос», 2005. – 280 с.
6. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М. : Праксис, 2002. – 416 с. – (Серия «Новая наука политики»).
7. Персональний сайт М. Тернера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://marktturner.org>.
8. Пешио Дж. Социологическое воображение в современном англоязычном литературоведении [Електронний ресурс] / Дж. Пешио. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/58/pesh.html>.
9. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер ; [пер. із фран.]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 458 с.
10. Abbinnett R. Culture&Identity. Critical Theories / R. Abbinnett. – London, Thousand Oaks, New Delhi : Sage Publications, 2003. – 230 p.
11. Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge / P. Berger, T. Luckmann. – NY : Garden City, 1966. – 203 p.
12. Grad H., Rojo L.-M. Identities in discourse / H. Grad, L.-M. Rojo // Analysing Identities in Discourse ; [ed. by R. Dolon, J. Todoli / Universidad de Valencia]. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2008. – P. 4–28.
13. Hall S. Introduction : Who needs identity? / S. Hall, du P. Gay // Questions of cultural identity. – London : Sage, 1996. – P. 1–17.
14. Hammaren N., Johansson T. Identitet / N. Hammaren, T. Johansson ; [red. A. Abrahamsson och an]. – Malmö : Liber AB, 2009. – 128 s.
15. Öhrra M. P. Bergers teori [Електронний ресурс] / М. Р. Öhrra. – Режим доступу : http://www.slidefinder.net/i/identitet_mattias_ohrra/9982063/p2.